

ARTYKUŁY I MATERIAŁY

Robert Klimek

MIEJSCA KULTU PRUSÓW NA WARMII BISKUPIEJ _____

Słowa kluczowe: Warmia, Prusowie

Schlüsselwörter: Ermland, Alten Preussen

Keywords: Warmia, Old Prussians

Obszar Warmii biskupiej, jako dominium biskupa, ostatecznie został ustalony w 1374 r.¹ Wcześniej, przed podbojem tej ziemi przez zakon krzyżacki, zajmowany był przez cztery plemiona pruskie: Warmów, Pogezanów, Bartów i Galindów. Do obszaru plemiennej Warmii należały prawdopodobnie również okolice Braniewa i Pieniężna. W jej skład wchodziły wymienione w dokumentach ziemie: *Wewa*², *Malcecuke*³ i *Plut*⁴. Pogezanie zajmowali tereny nad środkową Pasłęką i okolice Ornety⁵. Z dokumentów wiemy, że w pobliżu ujścia Drwęcy Warmińskiej do Pasłęki znajdowało się ich główne centrum handlu – *forum Pogesanie*⁶. Prawdopodobnie do Pogezanii należała także ziemia głotowska – *terra Głotowia*⁷ oraz *terra Gudikus*⁸,

¹ *Codex Diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands* (dalej: CDW), hrsg. C. P. Woelky u. J. M. Saage, Bd. 2, nr 202, Mainz 1864.

² *Ibidem*, Bd. 1, nr 78. Max Toeppen oraz Henryk Łowmiański uważają, że ziemia *Wewa* obejmowała cały obszar komornictwa Mezłackiego: M. Toeppen, *Geographie von Preussen*, Gotha 1858, s. 18; H. Łowmiański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 2, Wilno 1932, s. 17. CDW, Bd. 1, nr 90: *Dirsunne et Surynis in terra Wewe, in terminis canonocarum nostrum, in Campis Burwite, et Bundotanays*. Z powyższej informacji nie wynika, aby ziemia *Wewa* obejmowała okolice Melsaka (Pieniężna), jej zasięg ograniczał się do okolicy obecnych wsi: Kiersiny, Posady i Podlechy.

³ CDW, Bd. 1, nr 163: *teritorio Malcecuke*.

⁴ Wniosek taki można wyciągnąć na podstawie zapisów: *nemus quod diuidit Plut et Natangiam versus confinium Wore* – CDW, Bd. 1, nr 31.

⁵ CDW, Bd. 1, nr 42: *in Pogzania*.

⁶ *Ibidem*, Bd. 1, nr 77.

⁷ Zdaniem M. Toeppena (*Geographie von Preussen*, s. 18), ziemia Głotowska należała w czasach plemiennych do Warmów, inne stanowisko przedstawiają: H. Łowmiański, *Studia nad początkami*, s. 16 i A. Kopiczko, *Głotowo w świetle dokumentu lokacyjnego i najstarszych zachowanych źródeł archiwalnych*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (dalej: KMW), 2014, nr 1(283), ss. 3–4, którzy uważają ją za ziemię Pogezzańską.

⁸ O przypuszczalnej przynależności tej ziemi do Pogezanii wypowiedział się G. Białuński, *Pruskie związki terytorialno-osadnicze w dorzeczu środkowej Łyny w XIII wieku*, KMW, 2004, nr 1, s. 15.

kóra była ulokowana między górną Pasłęką i górną Łyną od strony zachodniej. W skład Galindii miały wchodzić ziemie: Berting, Gunelauke oraz okolice Biskupca⁹. Barcja natomiast dzieliła się na Wielką Barcję, Małą Barcję oraz *Plika* Barcję¹⁰. W przypadku niektórych obszarów Warmii biskupiej mamy poważne wątpliwości, co do ich przynależności plemiennej, np. Frombork oraz Lidzbark Warmiński z najbliższą okolicą. W przypadku Fromborka nie mamy pewności, czy to była Warmia czy Pogezania¹¹. Bardziej skomplikowany jest problem Lidzbarka Warmińskiego. Piotr Dusburg w swojej kronice pisze, że Lidzbark był grodem warmińskim, a następnie podczas II powstania pruskiego należał do Pogezanów¹². W literaturze przedmiotu pojawia się także pogląd, że Lidzbark Warmiński miał związki z Małą Barcją¹³. Jak widać, obszar Warmii biskupiej w przeszłości nie był jednolity pod względem przynależności plemiennej.

Według Piotra Dusburga: „Prusowie nie znali pojęcia Boga. – – czcili każde stworzenie jak boga, a mianowicie słońce, księżyc i gwiazdy, pioruny, ptaki, zwierzęta czworonożne, a nawet ropuchę. Za święte uważali gaje, pola i wody tak bardzo, iż nie odważali się w nich wycinać drzew ani uprawiać ziemi, ani łowić ryb”¹⁴. Na podstawie średniowiecznych zapisów toponomastycznych moż-

⁹ Łowmiański i Białuński przyjmują, że ziemie Berting i Gunelauke należały do Galindii – H. Łowmiański, *Studia nad początkami*, s. 15; G. Białuński, *Pruskie związki terytorialno-osadnicze*, s. 9 i n. Innego zdania jest Viktor Röhrich, który zwraca uwagę na sprzeczność z relacją Plastwicha, wynika z niej, że Galindia rozciągała się na zachodzie po Berting i Gunelauke: *quod terra Galindiae fuit a Bertingen usque ad Poloniam, et a Barten usque ad fluvium Nare et usque ad Sudoviam, ita quod tota terra inter Nadroviam et Sudoviam et Poloniam usque Bertingen, Gunelauken, et Barten fuit terra Galindiae*, patrz *Scriptores rerum Warmiensium*, hrsg. C. P. Woelky u. J. M. Saage, Bd. 1, Braunsberg 1866, ss. 73–74.

¹⁰ C. Hennenberger, *Erklärung der preussischen grossern Landtaffel oder Mappen*, Königsberg 1595, s. 26: *Barthenland ist ein gros Land gewesen und getheilt in Gros/Klein und Plickbarthen*. W literaturze przedmiotu bardzo często Mała Barcja utożsamiana jest z *Plika* Barcją. Temat ten jest jednak dosyć skomplikowany i wymaga osobnej analizy.

¹¹ Za przynależnością Fromborka do plemiennej Warmii wypowiedział się Jan Powierski. Jako powód podał częste określanie Fromborka, jako „Miasta Warmińskiego”, co jego zdaniem może wskazywać na istnienie tutaj ważnego ośrodka plemiennego noszącego nazwę Warmia, J. Powierski, *Warmia*, Prussica, t. 1, Malbork 2004, ss. 219–220. Do tak postawionej tezy odnoszę się z dużym sceptycyzmem, ponieważ określenie Fromborka jako *Varmia* pojawia się dopiero na mapach nowożytnych powstałych w XVI w. i było często powielane w kolejnych wiekach. Odnosi się ono raczej do siedziby kapituły warmińskiej, a nie do centrum plemienia Warmów, por. mapę „Sarmacji Europejskiej” Andrzeja Pograbki z 1570 r. i mapy Polski Wacława Grodeckiego z 1562 i 1570 – S. Aleksandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012, s. 292–297.

¹² Peterus de Dusburg, *Chronica terrae Prussiae*, opr. J. Wenta, S. Wyszomirski, Kraków 2007, s. 67: *in terra Warmiae Brunsbergk et Heilsbergk*; idem, s. 161: *castrum Helsbergk, quod tunc fuit in manu pogesanorum*. H. Łowmiański, *Studia nad początkami*, s. 14 – autor zwraca tu uwagę, że wójt biskupstwa warmińskiego tytułował się *advocatus Pogezanie*.

¹³ J. Powierski, *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, t. II, 1, Malbork 2001, s. 95. Lidzbark Warmiński mógł należeć do Małej Barcji, a o zajęciu przez Pogezanów sprzyjałoby ich bliskie współdziałanie z Bartami podczas II powstania pruskiego.

¹⁴ Peterus de Dusburg, *Chronica terrae Prussiae*, s. 52: *Prutheni notitiam Dei non habuerunt. [...] pro deo coluerunt, scilicet solem, lunam et stellas, tonitrua, volatilia, quadrupedia etiam usque ad bufonem. Habuerunt etiam lucos, campos et aquas sacros, sic quod secare aut agros colere vel piscari ausi non fuerunt in eisdem*.

na wysnuć wnioski, że na Warmii występowały święte gaje, pola, a nade wszystko święte wody, wśród których można znaleźć jeziora, niewielkie rzeki oraz źródła. Odnotować należy także ważne pod względem kultowym wzgórze czy też kamienie. Pogańskie miejsca kultu na Warmii biskupiej można ustalić głównie na podstawie toponomastyki. Będę się tu opierać głównie na nazwach terenowych i miejscowych, zarejestrowanych w średniowiecznych dokumentach, które poświadczają kult pogański w danym miejscu. Niektóre z nich zostały zaadaptowane przez Kościół i służyły jako cel pielgrzymek. Inne natomiast zaczęły być kojarzone ze złymi mocami. Miejsca takie zaczęto nazywać diabelskimi, od pruskiego *kauke*. Według badaczy, pogańskie miejsca kultu występowały u Prusów głównie na obrzeżach osadniczych, tj. na pograniczu plemiennym oraz na rubieżach niektórych włości. Podobne wnioski można wyciągnąć na podstawie badań z obszaru Warmii biskupiej¹⁵.

Toponimy występujące w źródłach, zawierające człon *swente* lub *heilig*

Nazwy obiektów typu *swente*, *swints*, które zostały odnotowane w źródłach średniowiecznych, występujące na ziemiach pruskich, oznaczające „święty/święte”, pochodzą z języka pruskiego¹⁶. Słownik etymologiczny języka pruskiego Vytautasa Mažiulisa podaje słowo *swints*, które po litewsku oznacza *šventas*, po niemiecku zaś – *heilig*, czyli „święty”. Przymiotnik ten może również zawierać zmodyfikowany rdzeń z końcówką *-o/-a*: *swinta* (który zachowuje znaczenie *šventas*), może on występować w słowach złożonych, takich nazwach jak *Swintinge* czy *Swentegarben*. Na obszarze Warmii biskupiej odnotowałem w źródłach średniowiecznych 10 nazw posiadających pruski człon *swente* lub jego niemiecką kalkę *heilig*, ewentualnie wersję łacińską – *sanctus*. Trzy przykłady dotyczą pól, po dwa – wzgórz i jezior oraz po jednym – rzeki, gaju i doliny. Najstarszym toponimem na Warmii z członem *swente* jest pruskie pole *campus Swenkiten*¹⁷, dzisiejsze Świękity, odnotowane w 1294 r. Było ono położone w pobliżu wsi kościelnej Ełdyty, założonej już w 1289 r. Wedle odnotowanej przez Victora Röricha

¹⁵ R. Wenskus, *Beobachtungen eines Historikers zum Verhältnis von Burgwall, Heiligtum, und Siedlung in Gebiet der Preußen*, w: *Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preussischen Mittelalter*, Sigmaringen 1986, ss. 299–316 – ustalenia dotyczą lasów i zbiorników wodnych; G. Białuński, *Pruskie związki terytorialno-osadnicze*, ss. 3–17; R. Klimek, *Próba ustalenia zasięgu „Terra Gunelauke” w świetle źródeł archeologicznych*, KMW, 2009, nr 1(263), ss. 79–87; idem, *Święte jeziora Prusów*, Pruthenia, 2011, t. 6, ss. 169–183; S. Szczepański, *Czy pruskie miejsca święte? Nazwy miejscowe i fizjograficzne z obszaru historycznej Pomezanii i obszarów sąsiednich w dokumentach krzyżackich*, Pruthenia, 2010, t. 5, ss. 133–160.

¹⁶ H. Łowmiański, *Studia nad początkami*, s. 41.

¹⁷ CDW, Bd. 1, Mainz 1860, nr 93.

tradycji, w Ełdych znajdować się miał w okresie przedkrzyżackim ośrodek kultu Prusów¹⁸. Dowodem tego miał być m.in. jeden z pierwszych kościołów na Warmii biskupiej¹⁹. Wśród licznych świętych pól pruskich zostały odnotowane m.in. Garzewo – *Heylgenfelde* (1347)²⁰ oraz Świętnik – *Heiligenveld* (1346)²¹. W źródłach spotykamy się z dwoma przykładami świętych wzgórz. Niemiecka nazwa miasta Lidzbark Warmiński (Heilsberg) – najprawdopodobniej pochodzi od jakiejś kultowej góry znajdującej się w jego okolicy. Po raz pierwszy nazwa Heilsberg pojawia się w nadaniu dla wsi Ełdyty z 1289 r.²² W literaturze przedmiotu problem ten próbował rozwiązać Reinhard Wenskus, ale moim zdaniem popełnił błąd, uznając, że świętą górą jest szaniec na południe od Lidzbarka Warmińskiego²³. Na podstawie dwóch zapisów źródłowych można wysnuć tezę, że poszukiwanym świętym miejscem jest Krzyżowa Góra. Według pierwszej wzmianki z 1390 r., była to góra koło Pilnika, która stanowiła własność biskupów i w przeszłości prawdopodobnie była ważnym miejscem dla Prusów: *quique mons fuit antiquus et est de proprietate nostra et ecclesie nostre Warmiensis*²⁴. W innym dokumencie, pochodzącym z 1431 r. i stwierdzającym przekazanie dodatkowych ziem miastu wydzielonych z posiadłości biskupich, znajduje się informacja, że na górze w pobliżu Pilnika został ulokowany krzyż: *mons ubi crux lokata*²⁵. Krzyżowa Góra jest wzniesieniem dominującym nad okolicą. Przypuszcza się, że w niektórych wyniosłych wzgórzach Prusowie upatrywali ich związek ze światem bogów. W czasach nowożytnych na Krzyżowej Górze znajdowała się kaplica – *Kreuzkirche*, którą Fryderyk Enders zaznaczył na mapie Warmii z 1755 r.²⁶ W 1351 r. w okolicy Reszła, na obszarze 4 łanów, została założona wieś *Swentegarben*. Jej nazwa może świadczyć, że położona była na wzgórzach, które w czasach pogańskich pełniło rolę kultową. W późniejszych latach nazwa wsi nie pojawiła się już w źródłach,

¹⁸ V. Röhrich, *Die Kolonisation des Ermlandens*, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands (dalej: ZGAE), 1901, Bd. 13, s. 412.

¹⁹ P. Kawiński, *Organizacja pogańskiej przestrzeni sakralnej Prusów na tle osadnictwa w okresie plemiennym – przykład Pomezanii, Pogezanii i Warmii*, Pruthenia, 2011, t. 6, ss. 106–107.

²⁰ CDW, Bd. 2, nr 99; P. Kawiński, *Organizacja pogańskiej przestrzeni sakralnej Prusów*, s. 107 – w dokumencie z 1530 r. o Garzewie wspomina się: *Garsen maius alias Heiligenwalt*.

²¹ *Preußisches Urkundenbuch* (dalej: PU), Bd. 4, hrsg. H. Koeppen, Marburg 1960, nr 34.

²² CDW, Bd. 1, nr 79. Dokument ten powstał na zamku w Lidzbarku Warmińskim: *datum in Castro nostro Heilsberg*; w tym samym roku na zamku w Lidzbarku Warmińskim dokonano także nadania dla wsi Szalmia. CDW, Bd. 1, nr 82.

²³ R. Wenskus, *Beobachtungen eines Historikers zum Verhältnis von Burgwall, Heiligtum, und Siedlung in Gebiet der Preußen*, ss. 311–312.

²⁴ CDW, Bd. 3, nr 243. Na ten zapis zwrócił już uwagę J. Ptak, *Wojskowość średniowiecznej Warmii*, Olsztyn, 1997, s. 144.

²⁵ CDW, Bd. 4, nr 365.

²⁶ J. Enders, *Tabula geographica episcopatum warmiensem in Prussia*, Elbing 1755; J. Cary, *A new map of the Kingdom of Prussia*, London 1799.

przez co powstały problemy z identyfikacją tego miejsca²⁷. Najprawdopodobniej jest to obecny Czarnowiec, znajdujący się na zachód od Reszla. Wieś jest położona na wyniosłym wzgórzu zwanym Czarnogóra – *Schwarzenberg* (105 m). W swoich badaniach zwróciłem uwagę na fakt, że często pogańskie miejsca kultu w późniejszym okresie były przez okoliczną ludność nazywane „czarnymi”, być może od koloru często kojarzonego ze „złymi mocami”²⁸. Od miejscowych mieszkańców dowiedziałem się, że na tym wzgórzu w przeszłości występowały źródła, których obecność mogła mieć wpływ na kultową rolę tego miejsca. W literaturze przedmiotu istnieje przekonanie, że na świętych wzgórzach Prusów lub w ich bezpośrednim położeniu zakon krzyżacki budował swoje strażnice. Pogląd taki jest pokłosiem pracy Reinharda Wenskusa i funkcjonuje w literaturze jako fakt niezaprzeczalny, niepodlegający jakiegokolwiek weryfikacji²⁹. Tenże autor przytacza osiem przykładów takich „świętych gór” z obszaru Prus, w tym dwa z Warmii: *Swentegarben* i Lekity. O tym, że należy sprawdzać nawet uznanych badaczy świadczy fakt, iż obydwa wzniesienia nie mają żadnego związku z założeniami obronnymi z okresu działalności państwa zakonnego. Dotyczy to także pozostałych sześciu wzgórz wymienionych przez Wenskusa³⁰.

Wśród miejsc kultu Prusów na Warmii wymienić możemy także święty gaj – *sanctus nemus*³¹. Znajdował się on na wschód od miejscowości Pluty, przy drodze do wsi Jezioroko. Na jego obszarze występowały źródła, które miej-

²⁷ Według M. Pollakówny, *Osadnictwo Warmii w okresie krzyżackim*, Poznań 1953, s. 147 i J. Ptaka, *Wojkowość średniowiecznej Warmii*, s. 233, lokalizacja miejscowości nieustalona. A. Pospiszylowa, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy miejscowe*, Olsztyn 1987, s. 153 i R. Wenskus, *Ausgewählte Aufsätze*, s. 311 uznają, że wieś *Swentegarben* leżała koło Tarnin, między Reszlem a Sątopami. Moim zdaniem *Swentegarben* był położony między Reszlem a Troksami.

²⁸ Zaobserwowane przeze mnie przypadki: *lacus Warskaythe* (PU, hrsg. M. Hein, Bd. 3/1, Marburg 1975, nr 332) – następnie zwane *Schwarzer See*, wieś Czerniki – *Schwarzstein* (na wschód od wsi, nad jeziorem Moj jest kamień ofiarny); przysiółek Czernica koło wsi Stręgiel – *Schwarzstein* (w pobliżu znajdował się kamień kultowy); Żywki (na południe od kultowych kręgów kamiennych leży jezioro Czarne), por. R. Klimek, *Kamienie kultowe na ziemiach pruskich, w: Kamienie w historii, kulturze i religii*, pod red. R. Klimka, S. Szczepańskiego, Olsztyn 2010, s. 83, 100, 104 i 109; *lacus Perkūna* (CDW, Bd. 2, nr 497) następnie zwane *Schwarzer Teich*, *Kobold See* koło Marcinkowa – *Schwarzer See*, por. R. Klimek, *Święte jeziora Prusów*, Pruthenia t. 6, s. 173–174, 179.

²⁹ R. Wenskus, *Beobachtungen eines Historikers zum Verhältnis von Burgwall, Heiligtum, und Siedlung in Gebiet der Preußen*, ss. 299–316 – bezkrytycznie wszystkie błędy zawarte w tej pracy zostały przytoczone przez: D. A. Sikorskiego, *Instytucje władzy u Prusów w średniowieczu*, Olsztyn 2010, s. 113 oraz P. Kawińskiego, *Organizacja pogańskiej przestrzeni sakralnej Prusów*, s. 118.

³⁰ Nie widzę także żadnego związku pruskich miejsc kultu z zakonnymi założeniami obronnymi w przypadku góry Rombinus nad Niemnem, *Heiliger Berg* koło Zinten, *Blocksberg* koło Zalewa, *Napoleonsberg* koło Hławy Pruskiej (sic!). Wzgórze *Heiligenberg* (1437) położone jest od zamku w Brandenburgu w odległości ok. 3 km. Także i tutaj nie widać bezpośredniego związku kultowej góry z warownią. W dalszej części pracy autor błędnie próbuje dowieść, że Świętą Górą w Lidzbarku Warmińskim miał być jakiś szaniec położony na południe od miasta. Gdyby taka praktyka, jak to widzi Wenskus, rzeczywiście panowała w strategii zakonu krzyżackiego, to zapewne jej ślad zostałby utrwalony w źródłach.

³¹ CDW, Bd. 1, nr 221.

scowa ludność uznawała za lecznicze³². Źródła te przetrwały do obecnych czasów. W ich pobliżu znajduje się kolumna z figurą Matki Boskiej, co może być przykładem adaptacji tego miejsca kultu w czasach chrześcijańskich. Prawdopodobnie o kulcie pogańskim możemy też mówić w odniesieniu do okolic dzisiejszej wsi Świątki – *Heiligental* (1347)³³, której niemiecką nazwę należy przetłumaczyć jako „Święta Dolina”. W Świątkach dosyć wcześnie, bo już w 1347 r., istniał kościół parafialny³⁴. Sąsiednia wieś Garzewo była zwana *Heylgenfelde*, co może poświadczać, że tu też w czasach pogańskich Prusowie odprawiali swoje obrzędy.

Jeziora i rzeki o znaczeniu kultowym

Nazwy wodne z członem *swente* pojawiają się na Warmii wyłącznie w jej południowej części³⁵. Są to jeziora: Świątajno Naterskie – *Swyntheynen* (1349), *Swyntheyn* (1363)³⁶, Świątajno koło Mokin – *Swintinge* (1364), *Swinteyn* (1394)³⁷ oraz rzeczka *Swintinge* (1362)³⁸, płynąca na południe od Skajbot. Jezioro Święte – *Swinteyen* (1428)³⁹ znajduje się wprawdzie w pobliżu miejscowości Kurki, jednak leży już poza granicami dominium warmińskiego. W północnej Warmii jest całkowity brak tego typu nazw. Wytłumaczenie tego stanu rzeczy jest bardzo proste: w północnej części jeziora występują one rzadko, a w komornictwie braniewskim w ogóle ich brak. Nazwy wodne zawierające człon *-swente* nie występują także w centralnej części Warmii. Natomiast ciekawostką jest tutaj przykład trzech cieków z członem **ram*: rzeka Rama – *Rammenflys* (1403)⁴⁰, Wróblík – *Ramio* (1355)⁴¹ i niezidentyfikowany lewy dopływ Pasłęki – *Ramgesalus* (1315)⁴². Sakralny człon **ram* wskazuje, że powyższe rzeki mogły być również obiektem kultu Prusów⁴³. Analizując jeziora kultowe na Warmii, które zostały wymienione w dokumentach źródłowych, zwraca uwagę fakt nadawania

³² Museum für Vor- und Frühgeschichte, Preußischer Kulturbesitz (dalej: MVF PK), PM-A 1138/1 Plauten, Kr. Braunsberg; *Meßtischblatt 1787, Lichtenau, 1:25 000, 1932* – „Heilbr.”

³³ CDW, Bd. 2, nr 99; G. Białuński, *Pruskie związki terytorialno-osadnicze*, KMW, 2004, nr 1, s. 15.

³⁴ A. Olczyk, *Sieć parafialna biskupstwa warmińskiego do roku 1525*, Lublin 1961, s. 87 – pierwsza pośrednia wzmianka o istnieniu tu kościoła patrz CDW, Bd. 2, nr 99: *villam parochialem Heiligental*.

³⁵ Na temat jezior kultowych na obszarze ziem pruskich napisałem pracę: *Święte jeziora Prusów*, *Pruthenia*, 2011, t. 6, ss. 169–183, gdzie omówiłem także tego typu zbiorniki wodne z obszaru Warmii biskupiej.

³⁶ CDW, Bd. 2, nr 127, nr 347.

³⁷ CDW, Bd. 2, nr 361, CDW, Bd. 3, nr 296.

³⁸ CDW, Bd. 2, nr 333.

³⁹ CDW, Bd. 4, nr 258.

⁴⁰ CDW, Bd. 3, nr 385.

⁴¹ CDW, Bd. 2, nr 222.

⁴² PU, Bd. 2, hrsg. M. Hein, E. Maschke, Königsberg 1939, nr 134.

⁴³ P. Kawiński, *Organizacja pogańskiej przestrzeni sakralnej Prusów*, s. 110.

im nazw także od bóstw pruskich, jak *Kurke* czy *Perkun*. Jezioro Korek – *Kurken* (1365), *Korkyn* (1389)⁴⁴ położone jest między Wipsowem i Biesowem, zaś *Perkun* (1374)⁴⁵ na granicy Warmii, koło wsi Pawły. Nazwa tego nieistniejącego obecnie jeziora później nie występuje w źródłach. Niewątpliwie nawiązuje ona do boga burz, piorunów, czyli do Perkuna. Nie jest wykluczone, że w przeszłości w taflę jeziora bardzo często uderzały pioruny, co nie uszło uwadze zamieszkujących okolicę Prusów. Innym przykładem jest Jezioro Dywickie – *Dewythen* (1348)⁴⁶, którego nazwa pochodzi od pruskiego słowa *deywis*, oznaczającego boga⁴⁷. Podobnie jest w przypadku rzeki *Dewune* (1346), *riuo Dewynne* (1359)⁴⁸, wpływającej do jeziora Dadaj. Identyfikacja tej rzeki także budzi w literaturze przedmiotu pewne trudności. Moim zdaniem jest to Biesówka, która wypływa z jeziora Tejstymy i wpada do jeziora Dadaj. Przypuszczalnie zbiornikiem wodnym o znaczeniu kultowym mogło być także jezioro Giłwa (Rentyńskie), dawniej *Gilbing*. Jego nazwa występuje w spisanej w *Iura Pruthenorum* formule „gajenia” pruskiego sądu ziemskiego przez wolnych Prusów z okolicy Olsztynka – „Gaję ten nasz pruski sąd głęboko jak Gilbing, wysoko jak dąb, mocno jak kamień, czy to będzie słuszne czy niesłuszne”⁴⁹. Rota przysięgi Prusów, w której występuje dąb (święte drzewo), kamień (symbol trwałości) i jezioro Gilbing pozwala domniemywać, że był to zbiornik wodny o znaczeniu kultowym. Należy zwrócić uwagę także na fakt, że w pobliżu tego jeziora znajduje się Gietrzwałd, znany z kultu maryjnego. Nasuwa się w związku z tym wniosek, że tutejszy archaiczny ośrodek kultowy znalazł swoją kontynuację w blisko położonym Gietrzwałdzie⁵⁰.

Toponimy z członem *cawx* (*kauke*)

Według przekazu z spisanego w XIV w. – *Słownika elbląskiego* – wyraz *kauke* (*kuke*) możemy identyfikować ze słowem *cawx* oznaczającym diabła⁵¹. Wydaje się jednak, że jego pierwotne znaczenie u Prusów było nieco inne. W dawnych realiach pruskich wyrażenie to nie oznaczało diabła w znaczeniu

⁴⁴ CDW, Bd. 2, nr 386; CDW Bd. 3, nr 233.

⁴⁵ CDW, Bd. 2, nr 497.

⁴⁶ CDW, Bd. 2, nr 125.

⁴⁷ *Elbing Vocabulary*, w: *Old Prussian written monuments*, opr. L. Palmaitis, Kaunas 2007, s. 38, E 1.

⁴⁸ CDW, Bd. 2, nr 299.

⁴⁹ *Iura Pruthenorum*, opr. J. Matuszewski, Toruń 1963, ss. 60–61: *Ich hege diese unser Preussische ding tiff als Gilbing, hoc hals ein Eichelbaum, fest als ein sten, es sey recht oder unrecht.*

⁵⁰ J. Powierski, *Drugi tom słownika języka pruskiego*, w: *Prussica*, t. 1, Malbork 2003, s. 392; P. Kawiński, *Organizacja pogańskiej przestrzeni sakralnej Prusów*, s. 108.

⁵¹ *Elbing Vocabulary*, s. 38, E 11.

nauczania Kościoła, lecz opiekuńczego demona, przewodnika zmarłych⁵². Nie jest wykluczone, że w wierzeniach pogańskich Prusów były to dusze zmarłych pozostające w stanie „prenatalnym” – czyli przed wcieleniem się w kolejnego członka rodu – w ziemi lub w znajdujących się na jej powierzchni obiektach naturalnych⁵³. Na obszarze Warmii biskupiej odnotowałem w średniowiecznych źródłach pisanych sześć toponimów, zawierających wyraz *kauke*. Najwcześniejszy toponim to bród *Cucke* na Pasłęce, który pojawia się po raz pierwszy w dokumencie z 1251 r. oraz ponownie w 1254 r. jako *Chucumbrasch*⁵⁴. Położenie tego miejsca w historiografii budziło trochę wątpliwości. Najczęściej wskazuje się, że był to bród na Pasłęce koło wsi Dębiny⁵⁵. Miejsce to zostało zaznaczone i opisane na archiwalnej rękopiśmiennej mapie pochodzącej z 1611 r. – *Kuka oder Kukumbrast*⁵⁶. Wynika z niej, że jest to bród położony przy ujściu do Pasłęki rzeczki Waszkoniki. Na północ od Waszkoniki i wspomnianego brodu rozpoczyna się potężne cmentarzysko kurhanowe z wczesnej epoki żelaza⁵⁷. Niewątpliwie nazwa „kuke” nawiązuje tutaj do cmentarzyska i zamieszkujących tu dusz zmarłych. Warto też zwrócić uwagę, że niektóre brody były miejscem, gdzie składano ofiary⁵⁸. Według dziewiętnastowiecznych przekazów, w pobliżu tego brodu miał się znajdować gład zwany *nomen omen* – Opferstein⁵⁹. Innym ważnym kultowo obszarem mogły być okolice dzisiejszego Pieniężna zwane *Malcekuke*. Z języka pruskiego *malko* oznacza drewno na opał⁶⁰ + *kuke*, *cawx*. W literaturze przedmiotu spotyka się tłumaczenie, że *Malcekuke* można interpretować jako „zagajnik istot podziemnych”⁶¹. Prawdopodobnie tym miejscem był znajdujący się na południe od Pieniężna wąwóz rzeki Wąlszy. W pobliżu położonych tam trzech grodzisk znajduje się źródło lecznicze – *fons kavnyne* – które wymienio-

⁵² S. Szczepański, „Zaginiona” osada *Kaukeninai* w kontekście kulturowo-osadniczym pomeziańskiej włości *Geria*, *Pomerania Antiqua*, 2012, t. 24, s. 280.

⁵³ P. Kawiński, *Organizacja pogańskiej przestrzeni sakralnej Prusów*, s. 99.

⁵⁴ CDW, Bd 1, nr 26: *ad vadum Serie processerum, qui Cucke ab indigenis nominatur*; CDW, Bd 1, nr 31: *vado qui dicitur Chucumbrasch*.

⁵⁵ G. Gerullis, *Die altpreußischen Ortsnamen*, Berlin–Leipzig 1922, s. 75. Za lokalizacją brodu w okolicach nieistniejącej już wsi Skrojty opowiadał się Winckler, *Topographische Beiträge*, ZGAE, 1863, Bd. 2, s. 645.

⁵⁶ Geheimen Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem (dalej: GStPK), sygn. XX. HA, D 10019.

⁵⁷ M. Hoffmann, *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Olsztyn 1999, ss. 124–125 – stanowisko to znane jest w literaturze jako Piórkowo, gm. Płoskinia.

⁵⁸ M. Eliade, *Traktat o historii religii*, Warszawa 2009, s. 213.

⁵⁹ Winckler, *Topographische Beiträge*, s. 645.

⁶⁰ S. Grunau, *Preussische Chronik*, Bd. 1, Leipzig 1876, s. 92: *nalko* – *holz*; C. Hartknoch, *Alt- und neues Preussen, oder preussischer Historien zwei Theile*, Frankfurt–Leipzig, 1684, s. 96: *malko* – *holen*.

⁶¹ P. Kawiński, *Organizacja pogańskiej przestrzeni sakralnej Prusów*, s. 115. Nie zgadzam się z tą tezą. Wyrażenie *malko* jest odpowiednikiem świętego drzewa, przeznaczonego na opał, a takie nie może być zagajnikiem. Można by rozpatrzyć, czy nie istnieje tutaj związek nazwy *malcekuke* ze stosem pogrzebowym. Porównaj *malko* (lit.) – polana, drewno na opał.

ne zostało w przywileju dla miasta Melzak (Pieniężno) z 1312 r.⁶² Obecnie znajduje się tam kaplica, przy „cudownym źródle”, ufundowana w 1826 r.⁶³ Wśród pozostałych toponimów z członem *kuke* lub *kauke*, które zostały zarejestrowane na Warmii są nazwy wsi (pól pruskich): Kawkowo – *Kuckendorf* (1380)⁶⁴, zaginionej wsi *campus Kawiclowkin* (1332)⁶⁵, Silice – *Kukelnig* (1420)⁶⁶ i Kucharzewo – *Kukurcaym* (1428). Warto odnotować, że blisko granicy Warmii, na drugim brzegu Pasłęki, znajdowała się łąka zwana *Kaukeyn*, odnotowana w 1315 r.⁶⁷ W pobliżu nieistniejącej już wioski Kucharzewo – *Kukurcaym*, nad jeziorem Plusznym znajduje się wzgórze zwane Kuka⁶⁸. Związana jest z nim miejscowa legenda mówiąca o znajdujących się w niej skarbach⁶⁹. Na wzgórzu Kuka znajduje się cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich, które w 1936 r. badał Leonhard Fromm⁷⁰. Nekropola kurhanowa została odnotowana także w okolicy Starego Kawkowa – *Aldekuckendorff*⁷¹. W tej sytuacji zwraca uwagę fakt, że w trzech przypadkach nazwy „kuke” mają bezpośredni związek z pogańskimi cmentarzyskami. W przypadku nazwy *Malcekuke* nie wykluczam, że oznaczała ona „stos pogrzebowy” lub pole, na którym dokonywano kremacji zwłok. Nie jest więc do końca pewne czy były to miejsca kultu, czy też pewne obszary, które według wierzeń zamieszkiwały dusze zmarłych.

Bóstwo Kurko

Kurko po raz pierwszy wymieniono w 1249 r. w akcie ugody dzierzgońskiej, w którym Krzyżacy zobowiązywali Prusów, aby przestali oddawać mu cześć. Była to pierwsza źródłowa wzmianka dotycząca pruskich bóstw – *Ydolo, quo semel in anno, collectis frugibus, consueverunt confingere et pro deo co-*

⁶² CDW, Bd. 1, nr 163; *Elbing Vocabulary*, E 663 *Mart – Caune*, Kuna (pol.).

⁶³ Czczenie źródeł uważanych za lecznicze przedstawia imponującą ciągłość historyczną. Kult taki, zasilany przez pobożność ludową, zaczęło w końcu tolerować chrześcijaństwo po bezskutecznych próbach przesładowania go w średniowieczu, M. Eliade, *Traktat o historii religii*, s. 211.

⁶⁴ CDW, Bd. 3, nr 92 – przywilej na Stare i Nowe Kawkowo: *Aldekuckendorff, Nüwe kuckendorff*; CDW, Bd. 3, nr 218: *Cukendorff* (1388).

⁶⁵ CDW, Bd. 1, nr 258.

⁶⁶ CDW, Bd. 3, nr 555, nadanie 6 łanów lasu dla Klewek między wsiami: *Petricken et Kukelnig* (Patryki i Sinice).

⁶⁷ PU, Bd. 2, nr 134.

⁶⁸ M. Pospiszylowa, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy terenowe*, Olsztyn 1990, s. 58. Autorka obok góry Kuka nad jeziorem Plusznym wymienia także górę Kukarba, położoną na wschód od jeziora Wymój.

⁶⁹ Legenda spisana przez Michała Lengowskiego, *Podziemne skarby w górze Kuka w Pluskach*, w: *Antologia warmińska. Warmia w baśniach, podaniach i legendach*, opr. T. Brzeska-Smerek, Olsztyn 2011, ss. 72–76.

⁷⁰ M. Hoffmann, *Źródła do kultury i osadnictwa*, s. 128. W publikacji stanowisko to przyporządkowane jest do miejscowości Pluski, zaś wzniesienie zwane jest „Czarcia Góra”.

⁷¹ Idem, s. 159.

*lere cui nomen Curche imposuerunt*⁷². Bóstwo Kurko (zwane również Kurche, Gurko) swoją główną siedzibę miało w Heiligenbeil (Święta Siekierka, obecnie Мамонowo). Znajdował się tam święty dąb i płonął wieczny ogień, w którym spalano ofiary w postaci: wymłóconego zboża, np. pszenicy, ale też inną żywność – miód, mleko. Spalano również pierwsze snopy skoszonego zboża. Według legendy, pierwszy biskup warmiński Anzelm rozkazał ściąć ten dąb, który przez pogan był otaczany czcią. Próba jego obalenia nie powiodła się, gdyż odbita od dębu siekierka – ku radości Prusów – powaliła drwa. Wówczas sam biskup nakazał we wnętrzu pnia wywiercić dziurę, w której zaproszył ogień. W ten oto sposób unicestwiono w końcu niezwykle drzewo⁷³. Na Warmii występuje dużo toponimów pochodzących od słowa „kurko”, jednak pozwolę sobie przeanalizować jedynie te, które zostały odnotowane w średniowiecznych dokumentach. W 1254 r., podczas ustalania granicy Warmii biskupiej, wymieniono miejsce zwane *Curhsadel*, które można uznać za siedzibę bóstwa Kurko. Zapewne okolice dzisiejszej wsi Kurki w przeszłości stanowiły dla Prusów strefę *sacrum*. W pobliżu znajduje się jezioro Święte, a nieco dalej na północny zachód wieś Kucharzewo – *Kukurcaym* – ze wzgórzem Kuka. W dokumencie pochodzącym z 1428 r. wymienione zostały kamienie graniczne w Kurkach – *steyne czu Korkow*⁷⁴. Trzy głazy koło Kurek zostały także zaznaczone na mapie granicy Warmii pochodzącej z 1600 r.⁷⁵ Nie wykluczam, że w przeszłości owe kamienie mogły pełnić rolę kultową, np. ołtarza ofiarnego bóstwa Kurko, na którym składano ofiarę z płodów rolnych. W literaturze wczesnonowoczesnej znajdujemy takie przykłady – jeden dotyczy Świętej Siekierki, zaś drugi Świętego Kamienia leżącego w Zalewie Wiślanym⁷⁶. W 1346 r. nad Łyną, na południe od Dobrego Miasta, założony został młyn *Kurken*⁷⁷. Wydaje się dosyć racjonalne, że nazwa w dokumencie lokacyjnym nawiązywała do bóstwa Prusów, które w tym miejscu mogło być czczone. Jest także bardzo prawdopodobne, że bóstwo to było jednym z najważniejszych na obszarze Warmii biskupiej, o ile nie najważniejszym⁷⁸. Człon *Kurko* występuje trzykrotnie na tym obszarze w toponimach, mających swój źródłosłów w średniowiecznych dokumentach, a *Perkun* jest odnotowany tylko raz. Uwagę zwraca całkowity brak toponimów związanych z takimi bóstwami, jak: *Patollo*, *Potrimpo*, *Szwaybrotto*, które według

⁷² PU, Bd 1/1, hrsg. R. Philippi, C. P. Woelky, Königsberg 1882, nr 218, s. 161.

⁷³ C. Hartknoch, *Alt- und neues Preussen*, s. 118, 413–414.

⁷⁴ CDW, Bd. 4, nr 258.

⁷⁵ GStPK, sygn. XX. HA, A 10114.

⁷⁶ R. Klimek, *Kamienie kultowe na ziemiach pruskich*, s. 65.

⁷⁷ CDW, Bd. 2, nr 78.

⁷⁸ G. Białuński, *Bogini Kurko – główny kult Galindii*, KMW, 1993, nr 1, ss. 3–10.

Simona Grunaua pełniły u Prusów bardzo ważną rolę⁷⁹. Nie jest wykluczone, że na tym obszarze ich kult nie był zbyt rozpowszechniony.

Kamienie ofiarne

W źródłach średniowiecznych brakuje jednoznacznych informacji o kamieniach kultowych występujących na obszarze Warmii biskupiej. Jest kilka wzmianek, na podstawie których można domniemywać, że dany obiekt był miejscem ofiarnym. Jak już powyżej wspominałem, w Kurkach, na południowym krańcu granicy Warmii, znajdowały się trzy kamienie. Z uwagi na fakt, że miejsce to było określane w poprzednich dokumentach jako siedziba Kurko, skłaniam się do wysunięcia tezy, że głązy te pełniły w przeszłości funkcję sakralną. W 1385 r. założono miasto Bisztynek⁸⁰, którego nazwa niemiecka *Bisschoffsteyn* – Biskupi Kamień – z pewnością nawiązywała do potężnego głazu narzutowego, który znajduje się we wschodniej części miasta. Obiekt ten, obecnie zwany „Diabelskim Kamieniem”, jest największym głazem narzutowym na dawnych ziemiach pruskich. Jego wymiary wynoszą: obwód 28 m, wysokość 3,16 m, długość 9 m, szerokość 5,8 m. Związane są z nim także liczne legendy i podania ludowe⁸¹. Wydaje się, że tak duży obiekt nie umknął uwadze mieszkającym tutaj Prusom i prawdopodobnie był przedmiotem kultu. Nie jest wykluczone, że kamień ofiarny znajdował się także w Olsztynie. Według jednej z hipotez, nazwa miasta Alenstein miałaby nawiązywać do tego obiektu. Kamień ten podobno ma się znajdować pod ołtarzem kościoła ewangelickiego⁸². Według Beckerna, pewien kamień, zwany *Teufelsstein*, położony był na granicy Starego i Nowego Braniewa⁸³. Według nowożytnych przekazów, kamienie ofiarne miały znajdować się także przy brodzie Cuke na Paśle⁸⁴, w Piszewie⁸⁵, kolejny koło Biskupca⁸⁶ oraz w lesie kikickim⁸⁷, na obrzeżach występującego tam cmentarzyska kurhanowego. Najbardziej znanym głazem ofiarnym jest wspomniany już Święty Kamień – *Heilger Stein* – położony w wodach Zalewu Wiślanego między Fromborkiem a Tolkmickiem, tuż za granicą Warmii. Jako pierwszy wspominał o nim szesnastowieczny kronikarz Grunau.

⁷⁹ S. Grunau, *Preussische Chronik*, ss. 94–96.

⁸⁰ CDW, Bd. 3, nr 184.

⁸¹ R. Klimek, *Kamienie kultowe na ziemiach pruskich*, ss. 78–79.

⁸² Idem, s. 94.

⁸³ C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine in Ost- und Westpreußen*, *Altpreußische Monatsschrift*, 1893, Bd. 46, s. 379, 392.

⁸⁴ Winckler, *Topographische Beiträge*, s. 645.

⁸⁵ C. Beckherrn, *Merkwürdige Steine*, s. 376.

⁸⁶ J. Voigt, *Geschichte Preussens*, s. 590.

⁸⁷ Breyer, *Hünengräber bei Lautern*, ZGAE, 1860, Bd. 1, ss. 628–632.

Spalano na nim ofiary, głównie w postaci wymłóconego zboża, ale też innej żywności, jak miód i mleko. Ogień trawił także pierwsze po dożynkach snopy skoszonego zboża, zaś rybacy ofiarowali bóstwu pierwsze ryby z połowu, które składali na świętym kamieniu, a później spalali⁸⁸. Taką informację podaje m.in. Hartknoch. Pisał on, że pierwsze złowione ryby spalano na dużych kamieniach, które leżały przy brzegach zbiorników wodnych. Taki monolit znajdował się, jego zdaniem, między Tolkmickiem i Fromborkiem⁸⁹. O tym obiekcie wspominał również Caspar Stein, który zwrócił uwagę, że głaz był święty, zaś Prusowie składali na nim ryby w ofierze bóstwu Kurko⁹⁰. Dużo spostrzeżeń dotyczących tego kamienia wniósł również Praetorius. On także uważał, że niektóre kamienie na obszarze Prus były święte, zwłaszcza te, na których składano ofiarę z pierwszych złowionych ryb⁹¹. Obiekty takie były dużych rozmiarów, a pobliscy mieszkańcy także spalali na nich dary – najczęściej jedzenie. Praetorius wspomina także, że w tej okolicy rósł dąb, który Prusowie otaczali niezwykłą czcią. Mieszkający w dalszej odległości od tego kamienia i dębu oddawali cześć bóstwu w swoich domostwach lub przy jakimkolwiek dębie, których w Prusach było bardzo dużo. Podobne analogie Praetorius odnajduje na pograniczu prusko-litewskim, gdzie rybacy, złowiwszy okonia, ofiarowali bóstwu Kurko głowę i ogon, a resztę zjadali lub sprzedawali⁹². Podczas oględzin Świętego Kamienia zauważyłem w jego górnej części – od północnego zachodu – niewielki wklęsnięcie, będące przypuszczalnie reliktem misy ofiarnej. To prawdopodobnie w nim oraz na samym szczycie głazu składano dary Kurko, które następnie palono⁹³.

Inne ważne miejsca kultu pogańskiego na Warmii

Według Piotra Dusburga, Prusowie mieli w Nadrowii swoje centrum kultowe⁹⁴. Szczególnie w czasach nowożytnych badacze dziejów Prusów starali się

⁸⁸ S. Grunau, *Preussische Chronik*, s. 96.

⁸⁹ C. Hartknoch, *Alt- und Neues Preußen*, Frankfurt–Leipzig, 1684, s. 61. Podobny głaz z charakterystyczną „misą ofiarną” w górnej części znajduje się na brzegu jeziora Moj w Gierłoży, k. Kętrzyna. Nie jest wykluczone, że podobną funkcję pogańskiego ołtarza dla rybaków mógł pełnić kamień w Dybowie nad jeziorem Śniardwy – R. Klimek, *Kamienie kultowe na ziemiach pruskich*, ss. 62–109.

⁹⁰ Cyt. za A. Mierzyński, *Źródła do mytologii litewskiej*, Warszawa 1892, s. 80: *In episcopatu Warmieni inter Tolkmittam el Frauenbergam ad habum lapis, hodie adhuc der heilige stein dictus, in quo olim Pruteni veters idolo Gorcho pisces.*

⁹¹ M. Praetorius, *Deliciae Prussiae, oder Preussische Schaubuhne*, Bd. 3, Vilnius 2006, s. 134.

⁹² *Ibidem*, s. 254.

⁹³ R. Klimek, *Kamienie kultowe na ziemiach pruskich*, ss. 101–102.

⁹⁴ Peterus de Dusburg, *Chronica terrae Prussiae*, s. 52: *Fuit autem in medio nationis huius perversae scilicet in Nadrouia locus quindam dictus Romow trahens nomen suum a Roma, in quo habitabat quidam dictus Criwe, quem colebant pro papa, quia, sicut dominus papa regit universalem ecclesiam fidelium, ita ad istius nutum seu mandatum non solum gentes praedictae, sed et Lethowini et aliae Liuoniae.*

zidentyfikować miejsce, gdzie mogło się znajdować Romowe. Jedną z propozycji była wieś Rummy położona w okręgu szczytnieńskim przy granicy z Warmią. Pogląd ten utrwalił się w literaturze za sprawą Caspra Schütza. Badacz ten uznał, że centrum kultu Prusów, Romowe, znajdowało się właśnie w Galindii⁹⁵. Nie negowali tego inni nowożytni historycy: Christopher Hartknoch, Mattheus Praetorius i Johannes Voigt⁹⁶. Wydaje się jednak, że problematyka istnienia Romowe w Rumach pojawiła się w literaturze przedmiotu dopiero w XVI w., i to za sprawą kartografii. W 1542 r. Henryk Zello opracował mapę Prus, na której wśród licznych wsi tenże kosmograf zaznaczył także Rummy – *Rom*⁹⁷. Mapa Zella została w kolejnych latach skopiowana, pomniejszona i powielana w zachodnioeuropejskich wydaniach *Kosmografii* Sebastiana Münstera⁹⁸ oraz w *Theatrum Orbis Terrarum*, pierwszym atlasie świata Abrahama Orteliusa⁹⁹. Szczególny wpływ na zainteresowanie badaczy nowożytnych w II połowie XVI w. wsią Rummy wywarła mapa Prus Zella, opracowana przez Orteliusa, zatytułowana *Prussiae descriptio*. Ten wybitny kosmograf zamieścił na niej wszystkie miasta z obszaru Prus, ale ograniczył się jedynie do kilku wsi. Wydaje się, że wybór przez niego takich wsi jak: Rummy (*Rom*), Wenecja (*Venedig*) czy Kolno (*Coel*) podyktowany był raczej podobieństwem ich nazw z dużymi miastami europejskimi. Zapewne Orteliusowi nazwy te nie brzmiały obco, więc umieścił je na mapie, pomijając inne, często większe i ważniejsze. Nowożytni badacze Prusów, tacy jak Schütz, Praetorius czy Hartknoch przyjęli, że Rummy nie zostały zaznaczone na mapie Orteliusa przypadkowo. Zaczęto podejrzewać, że znajdowało się tam centrum religijne Prusów – Romowe. Nie jest wykluczone, że okolice wsi Rummy były w okresie pogańskim jakimś miejscem kultu. Wątpliwe jednak, aby mieściło się tam główne centrum religijne na ziemiach pruskich, ponieważ brakuje przesłanek źródłowych na ten temat.

Okolice Świętej Lipki już w średniowieczu były obiektem kultu Prusów. Obszar ten jest położony na pograniczu Barcji i Galindii. W nadaniu dla *campus Denow*, pochodzącym z 1340 r., zawarta jest informacja, jakoby okolica ta była niebezpieczna z uwagi na pogan i ich bóstwa, których należało się lękać – *propter paganos, et dei inimicos, qui ibidem valde sunt timendi*¹⁰⁰. Pewne wąt-

⁹⁵ C. Schütz, *Historia rerum Prussicarum*, Dantzig 1599, s. 3: *in der grossen Eichen zu Rickoyoth oder Romowe in Galinder Land gelegen*.

⁹⁶ M. Praetorius, *Deliciae Prussicae*, s. 108: *dorff Rumi*; C. Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen*, s. 123; J. Voigt, *Geschichte Preussens*, Bd. 1, Königsberg 1827, s. 161.

⁹⁷ Jedyne egzemplarz tej mapy znajduje się w Bibliotece Św. Marka w Wenecji; kopia i opracowanie mapy J. Szeliga, *Rozwój kartografii Wybrzeża Gdańskiego do roku 1772*, Wrocław 1982, ss. 36–44.

⁹⁸ S. Münster, *Cosmographieae universalis Libri VI*, Basilea 1552.

⁹⁹ A. Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum*, Antwerpia 1574.

¹⁰⁰ CDW, Bd. 1, nr 305.

pliwości wśród badaczy budzi położenie miejscowości *Denow*. Jedną z hipotez jest Pilec, drugą Święta Lipka, gdzie w XVII w. miał się znajdować targ zwany *Denow*¹⁰¹. Osobiście skłaniam się do tezy, że *campus Denow* był położony nad jeziorem Dajnowa przy jego północnym brzegu. Tym samym odrzucam hipotezę, że mógł to być Pilec. Święta Lipka już od XV w. była miejscem pielgrzymek¹⁰². Kronikarz Lukas David pisał o tym, że będąc małym chłopakiem uczestniczył ze swoją matką w pielgrzymce do Świętej Lipki. Lukas David opisał, jak pątnicy kładli na wagę mięso w ofierze – w konkretnych intencjach. Przytoczył przykład małego chorowitego chłopaka, którego posadzono na jednym krańcu szali wagi, zaś na drugi kładziono w ofierze mięso, do momentu aż jego waga przekroczyła wagę chłopca. W ten sposób wierzono, że ofiara spełniona w Świętej Lipce uleczy chorowitego chłopaka¹⁰³. Według relacji Caspra Steina, pochodzącej z początku XVII w., starym świętym drzewem była lipa w Świętej Lipce, później ściśle związana z kultem maryjnym¹⁰⁴. Jej związek z dawnym kultem pogańskim był także znany w nowożytnej historiografii¹⁰⁵. Prawdopodobnie w tej okolicy strefa kultu nie ograniczała się tylko do Świętej Lipki. W pobliżu jest jezioro Dajnowa, którego pierwsza odnotowana nazwa, *Denow* (1340), może poświadczyć kultową rolę tego zbiornika wodnego. Zdaniem Toporowa, nazwa nawiązuje do rytualnych pieśni, tańca¹⁰⁶. Między Świętą Lipką a Reszlem, już po stronie Warmii biskupiej, znajduje się wieś Ramty, odnotowana w 1389 r. jako *Ramboten*¹⁰⁷. Nazwy typu *Rombhota* oznaczały święte drzewa, które były szczególnie zrosnięte¹⁰⁸. W tej sytuacji można domniemywać, że teren ten tworzył większą strefę *sacrum*, obejmującą las przy dzisiejszych Ramtach i jezioro Dajnowa z centralnym ośrodkiem w Świętej Lipce. Lipa była uważana za święte drzewo Prusów – pierwiastek żeński, odwrotnie niż dąb, który był utożsamiany z symboliką męską.

¹⁰¹ Do identyfikacji *campus Denow* ze Świętą Lipką skłaniają się wydawcy CDW, Bd. 1, nr 306, przyp. 2. Z Pilcem *campus Denow* utożsamiał Rafał Kubicki, *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012, s. 493. Z tą ostatnią tezą się nie zgadzam i skłaniam się do identyfikacji *campus Denow* ze Świętą Lipką, patrz R. Klimek (rec.), *Rafał Kubicki – Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.)*, KWM, 2013, nr 2(280), s. 405.

¹⁰² CDW, Bd. 1, nr 305, przyp. 1, wzmianka z 1491 r.: *neben der Capellen zsur linde*.

¹⁰³ L. David, *Preussische Chronik*, hrsg. E. Hennig, Bd. 1, Königsberg 1812, ss. 151–152.

¹⁰⁴ J. Powierski, *Bogini Kurkō i niektóre aspekty społeczno-gospodarcze wierzeń Pruskich*, Prussia t. 1, Malbork 2003, s. 136.

¹⁰⁵ E. Tidick, *Beiträge zur Geschichte der Kirchen-Patrozinien im Deutschordenslande Preußen bis 1525*, ZGAE Bd. 22, 1926, ss. 361–362.

¹⁰⁶ В. Н. Топоров, *Прусский язык. Словарь А-Д*, Москва 1975, s. 290.

¹⁰⁷ CDW, Bd. 2, nr 497: *Ramothen* (1374); CDW Bd. 3, nr 229; V. Röhrich, *Die Kolonisation des Ermland*, ZGAE, Bd. 21, 1923, ss. 279–280.

¹⁰⁸ M. Praetorius, *Deliciae Prussicae*, ss. 108–110; C. Hartknoch, *Alt- und Neues Preußen*, s. 291.

Kolejną ciekawą nazwę o przypuszczalnym znaczeniu kultowym posiadają Lekity. Wieś została założona w 1358 r, pod nazwą *Lekotyten*¹⁰⁹. W kolejnych latach: 1364 i 1381 także pojawia się zbliżona nazwa – *Lecotiten* oraz *Lekotiten*¹¹⁰. Niewątpliwie nazwę wsi możemy wiązać z Lekutonami¹¹¹, którzy byli pruskimi wajdelotami, przepowiadającymi przyszłość z zachowania ptaków. Wspominał o nich w swojej kronice Grunau, jednak dużo więcej uwagi poświęcił im Praetorius. Wróżyli oni z kluczy lecących ptaków, obserwowali ich lot i na tej podstawie wyciągali wnioski¹¹². Nie można wykluczyć, że w przeszłości, w czasach pogańskich, na miejscu wsi Lekity mieszkali pruscy wajdeloci wróżący na pobliskiej Świętej Górze z lotu ptaka. Później, podczas prowadzonej w XIV w. przez biskupstwo warmińskie akcji osadniczej założona wieś mogła przejść nazwę od dawnych mieszkańców. Z miejscem tym związane są liczne legendy i podania ludowe, które zostały utrwalone w kilku publikacjach z XIX w.¹¹³ Święta Góra pod Lekitami inwentaryzował w latach 1826–1828 por. Johann Guise. W swoich szkicach odnotował on Heiligen-Berg oraz Heiligen-Stadt – czyli Świętą Górę i Święte Miasto¹¹⁴. To drugie miejsce jest grodziskiem wczesnośredniowiecznym położonym w odległości około 600 m na północ od kulminacji wzgórza¹¹⁵. Stanowisko to rozłożone jest między dwoma wąwozami na wzniesieniu o wysokości 145,1 m. Nazwa Heiligen-Stadt zapewne posiada związek z sąsiadującą Świętą Górą. Warto zwrócić uwagę na fakt, że pierwsza odnotowana w źródłach nazwa miasta Święta Siekierka brzmiała – *Heylgenstat*¹¹⁶. Jest sprawą oczywistą, że w okresie pogańskim okolice Świętej Siekierki były ważnym ośrodkiem kultu bóstwa Kurko. Nie jest wykluczone, że toponim Heiligen-Stadt koło Lekitów jest również reliktem po dawnym kulcie pogańskim na pograniczu barcko-galindzkim.

Wśród pozostałych nazw kultowych warto zwrócić uwagę na dwie miejscowości pod Braniewem: Wielewo – *campus Velow*¹¹⁷, odnotowane w 1296 r.

¹⁰⁹ CDW, Bd., nr 269 i nr 370.

¹¹⁰ CDW, Bd., nr 123.

¹¹¹ W. Smoczyński, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno 2007, s. 343, por. *lėkti*, *lekiu*, *lėkiau* – „lecieć, biec”, *aukštyn lekiu* – „wzbijam się w górę”, *aplėkti* – „oblecieć, obieć”, *įlekiu* – „wlatam gdzie”, *lekiuju* – „pierzcham, uciekam”.

¹¹² M. Praetorius, *Deliciae Prussicae*, s. 406, 432. O Lekutonach wspomina także A. Mierzyński, *Źródła do mytologii litewskiej*, Warszawa 1892, s. 85 – orły, wrony, sępy to były ptaki kłótni. Jaskółki, sowy i pszczoły (Prusowie zaliczali je do ptaków) – niosły szkodę lub pożar. Bociany, dzięcioły, słowiki, gołębie były symbolami szczęścia.

¹¹³ Kabath, *Der Heidenberg oder heilige Berg bei Seeburg*, ZGAE, 1863, Bd. 2, ss. 656–658; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walawskiego, t. 3, Warszawa 1881, ss. 574–575.

¹¹⁴ MVF PK, Guise Zettel, PM-IXh 00101a.

¹¹⁵ MVF PK, PM-A 833/1, Seeburg-Marieensee (Kr. Rößel); MVF PK, PM-A 1498/1 Lekitten (Kr. Rößel).

¹¹⁶ PU Bd. 2, nr 704.

¹¹⁷ CDW, Bd., nr 95.

oraz Świętochowo – *Sonnentstul* (1369)¹¹⁸. Pierwsza nazwa zapewne nawiązuje do duchów, dusz zmarłych zwanych welami (lit. *vėlė*), co może wskazywać na pogańskie miejsce kultu przodków. *Sonnentstul* w dosłownym tłumaczeniu to „Krzesło Słońca”, której pruski odpowiednik *Sauleskreslan* pojawił się w dokumencie z 1423 r. Zdaniem Vytautasa Mažiulisa, etymologia toponimu *Sauleskreslan* świadczy, że w świadomości mieszkających tam Prusów słońce, jako bóstwo, wieczorem nie zachodziło, lecz siadało (odpoczywało)¹¹⁹. Wieś Świętochowo położona jest już poza granicami Warmii biskupiej.

Zakończenie

Analizując miejsca kultu pogańskich Prusów na obszarze Warmii biskupiej uwagę przyciąga kilka miejsc, które w przeszłości mogły być lokalnymi ośrodkami kultu. Jednym z nich są okolice wsi kościelnej Ełdyty, położonej nad środkową Pasłęką. W jej otoczeniu odnotowane mamy cztery miejsca kultowe: Świękity – *Swenkiten*, *Kawikolowkin*, *Kaukeyn* i *Ramgesalus*. Dwa ostatnie położone były po lewej stronie Pasłęki, czyli już poza granicą Warmii biskupiej. Założenie parafii w Ełdych już w 1289 r. – najwcześniej w środkowej części Warmii – może świadczyć o tym, że Kościół starał się adaptować pogański ośrodek kultu. Często bywało, że dawne miejsca kultu pogańskiego było zastępowane przez świątynie chrześcijańskie. Warunek był taki, aby nowa świątynia wybudowana w miejscu starej była bardziej okazała¹²⁰. Drugim ważnym ośrodkiem były okolice Świętej Lipki. Poza cudowną lipą, późniejszym miejscem pielgrzymek maryjnych, sakralną rolę prawdopodobnie pełniło jezioro Dajnowa i las przy wsi Ramty. Warto dodać, że w odległości 10 km na zachód od Ramtów znajdowała się Święta Góra – *Swentegarben*. Trzecim kolejnym ważnym miejscem kultu były tereny w pobliżu wsi Kurki. Tam, obok tzw. siedziby bóstwa Kurko, znajdowało się jezioro Święte – *Swentein*, wieś Kucharzewo – *Kukurcaym* i wzgórze Kuka. Wszystkie trzy wymienione miejsca położone są na granicy Warmii biskupiej. W przeszłości znajdowały się także na pograniczu plemiennym. Ośrodek kultu w Ełdych znajdował się na obrzeżach Pogezanii i ziemi Głotowii. Okolice Świętej Lipki położone były na pograniczu Barcji i Galindii, a Kurki na pograniczu Sasinii, Galindii i niewykluczone, że ziemi Berting.

¹¹⁸ G. Gerullis, *Die altpreußischen Ortsnamen*, s. 153.

¹¹⁹ V. Mažiulis, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, t. 4, R-Z, Vilnius 1997, s. 77; P. Kawiński, *Organizacja pogańskiej przestrzeni sakralnej Prusów*, s. 113.

¹²⁰ M. Kosman, *Zanik pogaństwa w Prusach*, KWM, 1976, nr 1, s. 22.

Poza wymienionymi trzema ośrodkami kultu pogańskiego Prusów na uwagę zasługują kilka innych obszarów. Są to okolice wsi: Skajboty–Mokiny, Biesowo, Świątki oraz Pluty. W okolicach wsi Skajboty i Mokiny znajdowały się następujące obszary kultu: rzeczka *Swintengen*, prawy dopływ Kośny, wypływający z jeziora zwanego Świątajnik, wieś Silice – *Kukelnig*, położona na południe od Skajbotów, i jezioro Świątajno – *Swintinge*, leżące na północ od Mokin. Obszar ten znajdował się między ziemiami pruskimi Berting i Gunelauke¹²¹. W okolicy Biesowa odnotowałem – na podstawie toponimów – następujące miejsca kultu: rzeczkę Biesówkę – *Dewune*, jezioro Korek – *Kurken* oraz na północ od wsi uroczysko zwane Świąta Dupa¹²², a nieco dalej – kamień kultowy. Kościół w Biesowie powstał stosunkowo późno – w XV w.¹²³ Kolejnym ważnym miejscem kultu pogańskiego wydają się być okolice dzisiejszych Świątek. Obszar ten znajdował się na pograniczu dwóch ziem pruskich: Glotowii i Gudikus. W 1347 r. po raz pierwszy w źródłach oznaczono miejscowości: Świątki – *Heilental* oraz Garzewo – *Heylgenfelde*. Prawdopodobnie obszar tych wsi stanowił większą strefę *sacrum*. Dostyc wcześnie musiała powstać tutaj parafia, gdyż pierwsza informacja o księdzu pochodzi z 1347 r. Kościół wymieniony został w akcie lokacyjnym wsi Świątki dopiero w 1365 r., ale najwyraźniej istniał już kilkanaście lat wcześniej. Natomiast okolice wsi Pluty prawdopodobnie w XIII w. stanowiły samodzielną włość pruską wchodzącą w skład plemienia Warmów. O jej znaczeniu może świadczyć wybudowanie tutaj w 1325 r. strażnicy¹²⁴ oraz w 1326 r. uposażenie kościoła¹²⁵. Na wschód od Plut znajdował się święty gaj – *Sanctus Nemus*. W odległości 7 km na wschód leżało jezioro *Perküna*, wymienione w dokumencie granicznym Warmii biskupiej i zakonu krzyżackiego. Obszar ten znajdował się na pograniczu plemiennym Warmów i Natangów, a dokładniej włości: Plut i Woria.

Na Warmii w niektórych miejscach pogańskiego kultu dosyc wcześnie budowano kościoły. To miało miejsce w Ełdytach, Pieniężnie, Lidzbarku i Świątkach. Niektóre miejsca pogańskie, a zwłaszcza czczone przez Prusów lipowe gaje i lipy, były później adaptowane przez Kościół. Zazwyczaj rozwijał się tam kult maryjny. Taka transformacja miała miejsce m.in. w Świętej Lipce, co najmniej od

¹²¹ Na istnienie w tym miejscu większego centrum kultu Prusów zwrócił już uwagę G. Białuński, *Pruskie związki terytorialno-osadnicze*, ss. 10–11.

¹²² A. Pospiszylowa, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy terenowe*, s. 86. Autorka w publikacji błędnie lokalizuje miejsce na północny wschód od Biesówka, w rzeczywistości jest to na zachód.

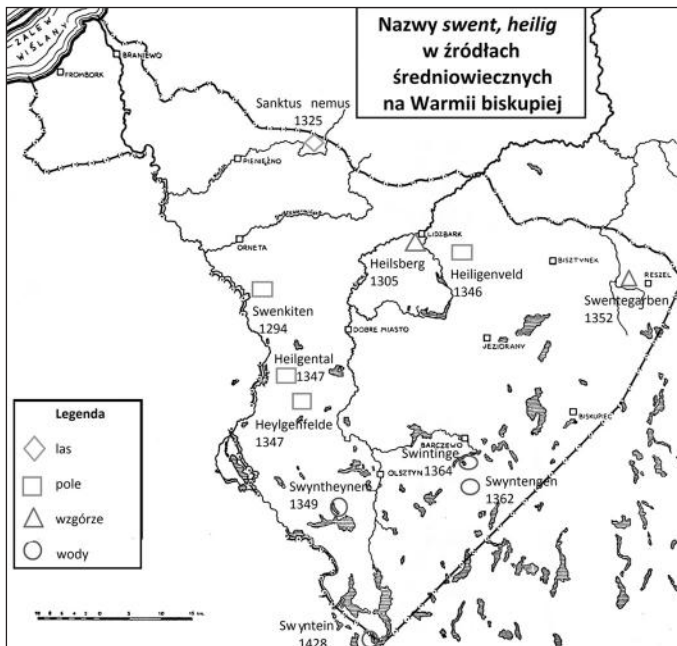
¹²³ Według Anieli Olczyk kościół w Biesowie pojawia się po raz pierwszy w źródłach w 1480 r., A. Olczyk, *Sieć parafialna*, ss. 67–68. Kościół w Biesowie zapewne istniał nieco wcześniej, co najmniej już w 1475 – *Pfarrer zcur Bessau, das der kirchen zcur Bessau sal gefallen*, patrz: *Das Rößeler Pfarrbuch*, hrsg. G. Matern, A. Birch-Hirschfeld, Braunsberg 1937, s. 44.

¹²⁴ Peterus de Dusburg, *Chronica terrae Prussiae*, s. 266 – *castrum dictum Plut circa civitatem Melsack*.

¹²⁵ CDW, Bd. 1, nr 216.

XV w. Poza Warmią analogicznym przykładem mogą być Lipy pod Lubawą. Jak wynika z wizytacji przeprowadzonej w latach 1667–1672, w Łąkach koło Bratianu znajdowało się kultowe miejsce poświęcone bogini Majumy. Prusowie powracający z pielgrzymek do Łąg zatrzymywali się również w lipowym gaju koło Lubawy, gdzie odpoczywali i odprawiali religijne obrzędy¹²⁶. Obecnie znajduje się tam Sanktuarium Matki Boskiej Lipskiej.

Wśród dawnych miejsc kultu pogańskiego na obszarze Warmii biskupiej zwraca uwagę fakt, że chrześcijaństwo rzadko przejmowało obiekty wodne, takie jak jeziora i rzeki. Kościół powstał przy jeziorze Dywickim – *Dewithen*, w 1366 r.¹²⁷ Nie jest jednak wiadome, czy miało to związek z adaptacją przez niego pogańskiego miejsca kultu¹²⁸. Nie jest wykluczone, że ośrodek kultowy nad jeziorem Gilbing znalazł swoją kontynuację w blisko położonym Gietrzwałdzie, gdzie w przywileju lokacyjnym z 1352 r. uposażono także kościół¹²⁹. Nie były to jedyny przykłady tworzenia ludowego kultu chrześcijańskiego w miejscu dawnego kultu pogańskiego.

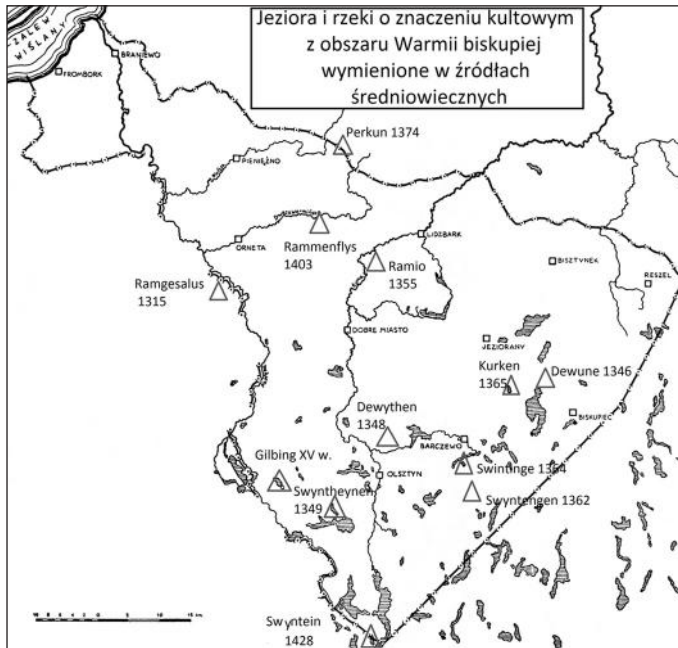
1. Nazwy *swent, heilig* w źródłach średniowiecznych na Warmii biskupiej (oprac. R. Klimek)

¹²⁶ G. Białuński, *O zasiedleniu ziemi lubawskiej w okresie przedkrzyżackim w świetle źródeł pisanych i toponomastycznych*, Pruthenia 2008, t. 4, s. 307.

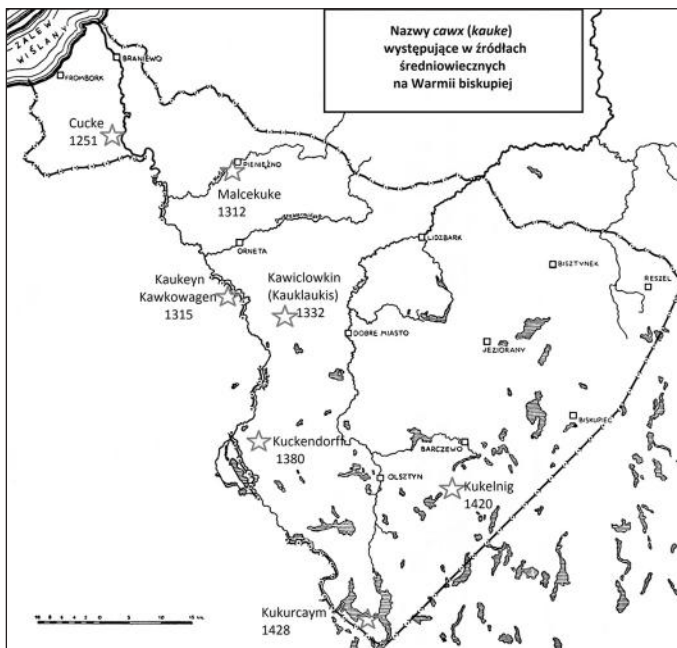
¹²⁷ CDW, Bd. 2, nr 403.

¹²⁸ Dla przykładu dużo wcześniej, bo w 1344 r. powstał kościół w niedalekim Sętału. Gdyby dalej trwał nad jeziorem Dywickim jakiś kult to zapewne tam byłyby korzystniejsze wzniesienie budowli sakralnej, niż w Sętału.

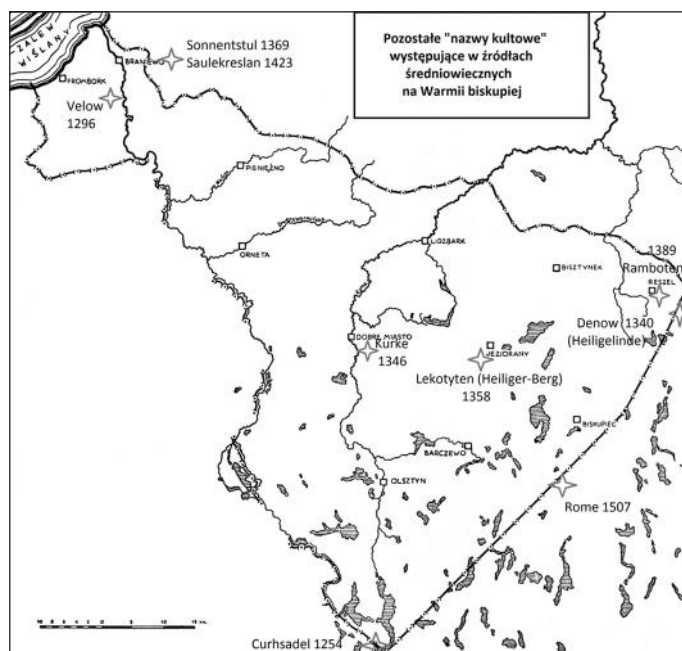
¹²⁹ CDW, Bd. 2, nr 179.

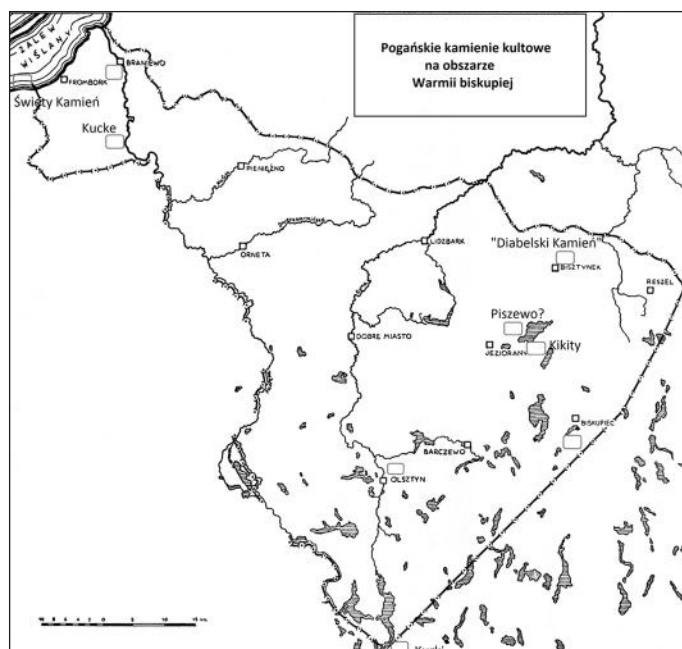
2. Jeziora i rzeki o znaczeniu kultowym z obszaru Warmii biskupiej w źródłach średniowiecznych (oprac. R. Klimek)

3. Nazwy cawx (kauke) w źródłach średniowiecznych na Warmii biskupiej (oprac. R. Klimek)

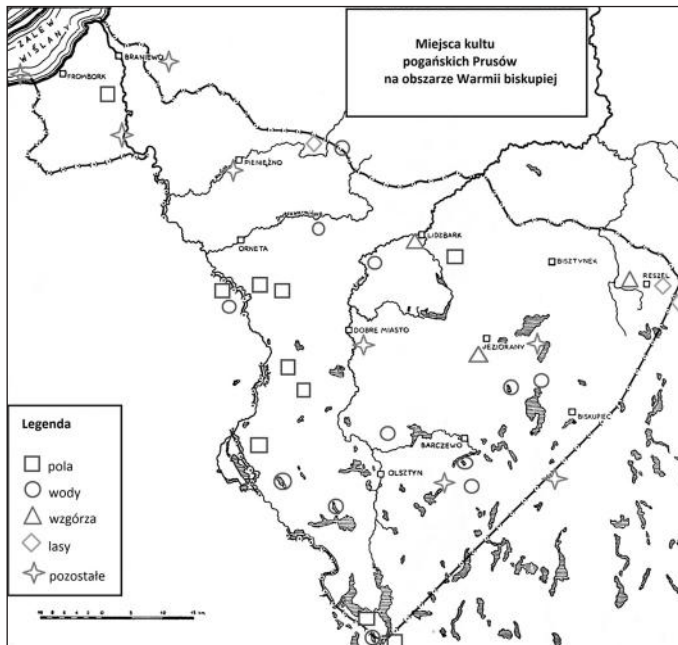
4. Pozostałe „nazwy kultowe” występujące w źródłach średniowiecznych na Warmii biskupiej (oprac. R. Klimek)

5. Pogańskie kamienie kultowe na obszarze Warmii biskupiej (oprac. R. Klimek)

6. Fragment mapy Prus Abrahama Orteliusa z 1570 r. z zaznaczoną wsią Romy (Rom)

7. Miejsca kultu pogańskich Prusów na obszarze Warmii biskupiej

Robert Klimek, *Alten Preussen Anbetung Orten im Ermland*

Zusammenfassung

In Ermland an einigen Stellen der heidnischen Verehrung ziemlich wurden frühen Kirchen gebaut. Einige Orte heidnischen und besonders verehrt von den Preußen Lindenbäumen und Linden wurden später von der Kirche übernommen. Typischerweise entwickelt dort den Kult der Jungfrau Maria. Diese Umwandlung erfolgte unter anderem im Heiligelinde zumindest seit dem fünfzehnten Jahrhundert. Neben Warmia gleichen Beispiel kann Lipa unter Lubawa. Wie aus dem Besuch 1667–1672, in der Nähe von Bratianu in den Wiesen in den nächsten Jahren durchgeführt war eine Kultstätte der Göttin Majumy. Preußen aus Wallfahrt nach Meadows gestoppt auch im Kalk Hain in der Nähe Lubawa zurückkehrte, wo sie ruhten und gefeiert religiösen Riten. Heute gibt es das Heiligtum Unserer Lieben Frau von Leipzig.

Unter den alten heidnischen Kultstätten in der Umgebung von Ermland Bischof lenkt die Aufmerksamkeit auf die Tatsache, dass das Christentum selten Wasserspiele übernahm, wie Seen und Flüssen. Dewithen im Jahre 1366 – wurde die Kirche durch den See Dywithen gebaut.

Übersetzt von Christiane Schultheiss

Robert Klimek, *Worship places of the Old Prussians in the bishop's Warmia*

Summary

In Warmia in some places of pagan worship quite early churches were built. Some places pagan, and especially revered by the Prussians lime groves and limes were later adopted by the Church. Typically, there developed the cult of the Virgin Mary. This transformation took place among others in the Świąta Lipka at least since the fifteenth century. In addition Warmia same example can be Lipa under LUBAWA. As is clear from the visit carried out in the years 1667–1672, in the Meadows near Bratianu was a cult place dedicated to the goddess Majumy. Prussians returning from pilgrimage to Meadows stopped also in the lime grove near Lubawa, where they rested and celebrated religious rites. Nowadays there is the Shrine of Our Lady of Leipzig.

Among the ancient pagan places of worship in the area of Warmia bishop draws attention to the fact that Christianity rarely took over Water features such as lakes and rivers. The church was built by the lake Dywickie – Dewithen in 1366.

Translated by Jerzy Kielbik